

DİJİTAL EMEĞİN BİYOPOLİTİKASI: HETEROTOPYA VE MİKROPOLİTİKA MÜMKÜN MÜ?

Hacı Hasan SAF¹

Özet

Bilginin üretimin temel unsuru haline gelişi, bilişsel kapitalizm içerisinde emeğin konumunu değiştirmiştir. Artık üretimde maddi olmayan yeni bir emek biçiminden yani dijital emekten söz edilmektedir. Nüfusun yaşam koşullarını iyileştirerek onu denetlemeyi amaçlayan bir iktidar tipi olan biyoiktidar, her alanda olduğu gibi üretim alanında da biyopolitikalar gerçekleştirmiş, dijital emeğin kuşatılması, denetlenmesi ve gözetlenmesi için ortaya dijital emeğin biyopolitikası çıkmıştır. Bu kuşatmadan kurtulmak için meydana gelen kaçış ve direniş odakları ise heterotopya ve mikropolitika olarak adlandırılmışlardır. Temel amacı biyopolitikaya maruz kalan dijital emekte heterotopya ve mikropolitikanın var olma potansiyelinin araştırılması olan makalede, literatür taraması yöntemi kullanılmıştır. Yapılan literatür taraması sonucunda iktidar ve sermayenin yeni enstrümanları olarak görülebilecek bilgisayar, cep telefonu ve uydu teknolojileri gibi yeni iletişim teknolojilerinin dijital emekte heterotopya ve mikropolitika oluşturma potansiyellerini neredeyse tamamen yok ettiği görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: bilişsel kapitalizm, dijital emek, biyopolitika, heterotopya, mikropolitika

THE BIOPOLITICS OF DIGITAL LABOUR: ARE HETEROTOPIA AND MIKROPOLITICS POSSIBLE?

Abstract

The development of new communication technologies and their adaptation to production relations through the mode of production has led to the emergence of cognitive capitalism. The fact that knowledge has become the primary element of production has changed the position of labor in cognitive capitalism. Now, digital labor is mentioned as a new form of non-material labor in production. The biopower, a type of power aimed at surveilling population by improving the living conditions, has

¹ Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi İletişim Fakültesi, hacihasan saf@hotmail.com

implemented biopolitics in the field of production as it is in every area. Relatedly, biopolitics of digital labor has emerged in order to encircle, supervise and surveil digital labor. The center of escape and resistance that came to the rescue from this siege are called heterotopia and micropolitics. Literature search method has been used in the article aims to investigate the potential of the existence of heterotopia and micropolitics in digital labor which exposed to biopolitics. Results of the literature search indicated that new communication technologies as computer, mobile phone and satellite technologies, which also can be seen as the new instruments of the government and capital, almost completely destroy the potentials of heterotopia and micropolitics` formation in the digital labor.

Keywords: cognitive capitalism, digital labour, biopolitics, heterotopia, micropolitics.

Giriş

Fordist üretim anlayışına dayalı olarak süren modern üretim biçiminde kas gücüne bağlı tek düze olan üretim ilişkileri ve yapısı, işçi yeteneklerine ve düşüncesine değer vermeyen bir tavır sergilemekteydi. Kas gücüne dayalı olan emek; ustabaşları, üretim programı, toplam kalite yönetimi planlamaları ve iş sürecinin denetlenmesi gibi çeşitli unsurlarla kontrol edilmiştir.

Yeni iletişim teknolojilerinin özellikle 1980'li yıllarda gerçekleştirdiği atılım, yaşamın her alanını etkilediği gibi üretim sürecini ve yapısını da etkilemiştir. Üretim sürecine dahil olan yeni iletişim teknolojileri; emeğin formunu değiştirmiş, kas gücüne dayalı emekten maddi olmayan, dijital emeğe geçiş görülmüştür. Fordist üretim sürecinde emeğinin sonucunu (örneğin fabrikadan çıkmış bir ürün ya da tamamlanmış bir yapı gibi) gören işçi, bu süreçten sonra emeğinin karşılığını göremez olmuş, emeğın sonucunda ortaya çıkan unsur dijital ortamlarda saklı kalmıştır.

Nüfusu çepeçevre kuşatıp onun yaşam koşullarını artırıp denetimi artırma ve bununla beraber nüfusu kontrol etme üzerine kurulan biyoiktidar, emek üzerine de biyopolitikalar gerçekleştirmektedir. Yeni iletişim teknolojileri yardımıyla dijital emeğın denetlenmesi ve üretimin maksimizasyonunun sağlanması için planlanan disiplin ve denetim uygulamalarıyla adeta bir dijital kuşatma sürecine sokulmuştur.

Foucault tarafından ortaya atılan biyopolitik denetimin dijital emek üzerindeki yansımaları, makalenin ana tartışma konusunu oluşturmaktadır bu tartışma sonucunda biyopolitik denetim karşısında dijital emekteki direniş ve kaçış odakları sorgulanmaktadır. Yeni iletişim teknolojileriyle gelen emek alanındaki dönüşüm; gözetim, disiplin ve denetim

olgularını da dönüştürmüştür. Emek üzerine uygulanan biyopolitik unsurları sistematize eden Hardt ve Negri, İmparatorluk (2001) ve Çokluk (2004) kitaplarında bilişsel kapitalizmin denetimini analiz etmişlerdir. Düşünürler, dijital emeğin üretim ilişkileri perspektifinde nasıl konumlandırıldığını, nasıl gözetlendiğini, piyasa ekonomisindeki yerini ortaya koymuşlardır.

Bilişsel kapitalizmle dijital emek üzerine örgütlenen biyopolitik denetimi anlamaya çalışan bir diğer ekol ise İtalyan Marksist geleneği sürdüren düşünürlerden oluşur. Lazzarota (2005, s. 220), Toscano (2007, s. 8) ve Vercellone (2007, s. 18) gibi düşünürler, bilişsel kapitalizmle emeğin kuşatılma serüvenini gözler önüne sermişlerdir.

Yukarıda bahsedilen kuşatmaya karşı direniş ve kaçış odaklarının ise heterotopya ve mikropolitika olduğu görülmüştür. Foucault, bulunulan mekândan duyulan rahatsızlık sonucu oluşan özel ve genel geçer alanlara heterotopya demiştir. Heterotopyalar çevre mekânlardan kaçışı ve onlara karşı muhalefeti ifade etmektedir. Foucault, iktidara ve onun politikalarına karşı direniş odaklarını mikropolitika olarak adlandırmıştır. Mikropolitikalar, her türlü tahakküm ve baskı anında oluşan süreklilik arz eden aktif ya da pasif direnişlerdir.

Dijital emeğin hapsedildiği biyopolitik süreçte heterotopya ve mikropolitikanın oluşma imkânının sorgulanması makalenin amacını oluşturmaktadır. Yapılan literatür taraması sonucunda bilgisayar, cep telefonu ve uygu teknolojileri gibi yeni iletişim teknolojilerinin artırdığı gözetim ve denetim mekanizmaları ile dijital emekte kaçış ve direnişin neredeyse imkânsız olduğu görülmüştür.

Bilişsel Kapitalizm ve Dijital Emeğin Arka Planı

Gilles Deleuze “Düşünmek, her zaman deneylemektir, yorumlamak değil, deneylemek ve deneyim, her zaman aktüel olan, doğmakta olan, yeni olan, olmakta olandır” der (2006, s. 120). Sanayi devrimi sonrası oluşan makine temelli üretimde sistematize edilmiş bir emek gücüyle karşı karşıya kalınmıştır. Emeği, üretim sürecinde örgütleyen üretim biçimi Fordizm ve yönetim bilimi Taylorizm, sistematize hale getirilen emeği çepeçevre sarmışlardır. Daha çok kas gücüne dayalı olan bu süreçte emek, standardize edilmiş ve üretim bir bant sistemi üzerinden gerçekleşmiştir. Üretim için gerçekleştirilen montaj hattı sıraya koyularak emeğin yetenekleri köreltilmiş, çalışanlar “beceriksiz” ve “cahil” olarak tanımlanmıştır. Jean-François Lyotard (2013, s. 11-18)’a göre 1950’lilerden itibaren bilginin konumu değişmiş ve bilgi iki temel işlevi perspektifinden bu değişimden etkilenmiştir. İşlevlerden birincisi, bilginin iletilmesi; ikincisi ise bilgiyi işlemekte araçsallaştırılan unsurların yapısıdır. Bu değişimler, temel olarak bilginin kendi başına bir “üretim gücü” haline gelmesini sağlamıştır. Böylece Deleuze’un yukarıda bahsettiği “düşünme”, üretim yapısına dahil edilmiştir. Sanayi

toplumundan bilgi toplumuna geçiş olarak adlandırılabilir bu durum, peşinden birçok yeniliği getirmiştir.

Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişle birlikte ekonomi alanında verimliliğin ve gelişmenin nedeni, teknolojik üretime ve yenilikçi olma anlayışına dayandırılmıştır. Diğer taraftan sağladığı istihdam ve gayri safi milli hasılaya yaptığı katkı açısından hizmet sektörünün oranı, dikkat çekici boyutlara ulaşmış ve başta sanayisizleşmeyi yaşayan toplumlarda hızla büyüyen bir sektör olma özelliğine kavuşmuştur. Bu durum beyaz yakalı çalışan sayısındaki büyük artışı da sağlamıştır (Castells, 2005, s. 280). Öte yandan bu gelişmeler emek sürecinin üç temel ögesi olan işin kendisi, işin konusu, işin araçlarında da birtakım dönüşümlere sebep olmuştur (Marx, 1997'den akt. Aydoğanoglu, 2011, s. 150). Bilginin geldiği noktada başlayan bilişsel kapitalizm, emeğin kuşatılmasında önemli bir role sahiptir. Yabancılaşmanın bir başka tarzını yaşayan emek, artık dijital ortamda ele geçirilmiştir.

Bilişsel kapitalizmin savunucuları, kapitalizmin uzun süredir işler olan dinamiklerinde kritik bir değişim yaşandığını, kapitalizmin bir devrinin kapanıp yenisinin başladığı ifade etmektedirler (Toscano, 2007, s. 5). Tarihsel sınıflandırmayla bakıldığında bilişsel kapitalizmin yeri saptanmak istendiğinde üç kırılma şöyle tarif ediliyor: 16. yy başıyla 18. yy sonu arasındaki dönemsal üretimi artırmaya yönelik baskı, sanayi devriminden Fordizmin sosyal krizine kadar gerçekleşen üretim disiplini sağlamaya yönelik baskı ve içinde bulunduğumuz dönem (Vercellone, 2007, s. 15).

Vercellone (2007), Negri'ye atıfla, şeklen ve gerçek tahakkümün ardından iş bölümünün yeni bir sürece gireceğini, bu süreçte ortak aklın başat kavram olacağını, entelektüel ve bilimsel emeğin baskın hale geleceğini ve bilginin her şeyi yeniden biçimlendirerek temel üretici güç olacağını ifade etmektedir.

Yukarıda bahsedilen yaklaşımları üç sav temelinde toplamak gerekirse:

“İlk sav, üretimin tüm evrelerinde emek süreçlerinde, bilgi teknolojilerinin kullanımına bağlı olarak önemli dönümler yaşandığı. İkincisi, gayri maddi malların hegemonik duruma yükselmiş olduğu. Sonuncusu ise, yeni üretim, tüketim, yatırım ve tasarruf organizasyonlarının, fikri mülkiyet haklarının kısıtlayıcı yapısına meydan okumakta olduğudur” (Boutang, 2007, s. 33).

Bu alanda tartışılan bir diğer konu da bilgi toplumu yaklaşımıdır. Tüketimle var olan toplumun tüketim toplumu (Baudrillard, 2002, s. 157) olduğu, gözetlenen toplumun gözetim toplumu (Bauman ve Lyon, 2016, s. 150) olduğu, risklerle kuşatılan toplumun risk toplumu

(Beck, 2014, s. 250) olduğu literatürde bilgi toplumunun bilgili olması beklenir. Oysa bilgi toplumu yaklaşımında; dolaşımı, paylaşımı, sağlanması ve iletilmesi kolaylaşan bilgi, toplumun kuşatılmasında, daha kolay disiplin altına alınmasında ve denetlenmesinde kullanılmaktadır.

Bilişsel kapitalizmin ve onunla yaşanan dönüşüme neoliberal kanattan gelen “bilgi toplumu” yakıştırmalarına ve indirgemeciliğine, Marksist bir cevap ve daha kapsayıcı bir açıklama getirilmiştir. Bir diğer cevabın ise Marksist emek yaklaşımının geçerliliğini yitirdiğini çözüldüğünü savunanlara (Toscano, 2007, s. 10).

Hardt ve Negri (2001), endüstriyel ekonomiden enformasyonun hâkim olduğu ekonomiye geçişi ifade eden değişimi ekonominin postmodernleşmesi olarak adlandırırlar. Teknolojide ve iletişimde yaşanan dönüşümler, hizmet ve bilişim sektörünün önemini artırmaktadır. Bu postmodern dönemde Fordist üretim tarzının standart işleri standart zamanlarda yapan işçisi yerine işin gerektirdiği eğitime sahip, değişken iş koşullarına uyum sağlayabilen kalifiye işçi ihtiyacı ortaya çıkıyor. Üretim artık nitelikli emeğe ihtiyaç duyuyor. Bu durum emeğin dönüşümüne neden olmuş, dijitale aktarılan emek, artık dijital emek olarak adlandırılmıştır.

Maddi olmayan, dijital emeğin tanımını Lazzaratto yapıyor (2005, s. 227-228): “Unsurların bilişsel ve kültürel anlamını üreten emek”. Tanımdan ulaşılabacağı üzere Lazzaratto emeğin iki boyutuna işaret ediyor:

“Bir yandan malın ‘bilişsel içeriği’ne yönelik olarak doğrudan endüstriyel ve hizmet sektörlerindeki büyük şirketlerde çalışan işçilerin emek süreçlerindeki değişimlere, bu alandaki üretime yönelik emek süreçlerinde siberetik ve bilgisayar kontrolü (bu yatay ve dikey iletişim) gerektiren donanımların giderek yoğunlaşmasına dikkat çekiliyor. Öte yandansa, malların ‘kültürel içeriği’nin üretilmesiyle ilgili olarak gayri maddi emek, daha önce normal olarak ‘iş’ olarak kabul edilmeyen bir faaliyetler serisine işaret eder – başka deyişle, sanatsal ve kültürel standartları tanımlama ve doğrulama, modalar, zevkler, tüketici normları ve daha stratejik olarak, kamuoyu oluşturulması işleri gibi.” (Özgün, 2007, s. 39).

Hardt ve Negri’ye göre dijital emek, “diğer tüm emek biçimlerine belirli bir eğilimi dayatmış ve kendi nitelikleri doğrultusunda onları dönüştürmeye başlamış ve bu anlamda da hegemonik bir konum elde etmiştir” (2004, s. 157). Christian Fuchs ise “dijital emek terimini dijital medyanın var olması, üretilmesi, yayılması ve kullanılması için gereken karşılığı ödenen ve ödenmeyen tüm emek biçimlerini içerecek şekilde genişletmeyi öneriyor” (2015, s. 27).

Hardt ve Negri, doğrudan kalıcı bir meta çıkarmayan bu emegın “fikirler, semboller, kodlar, metinler, dilsel figürler, imajlar gibi ürünler” ürettiğini ileri sürerler (2004, s. 122). Bu ikili emek türünü bilgisayar modeliyle açıklarlar. Bunun nedeni, temel olarak söz konusu emegın enformasyon ve iletişim teknolojileriyle kurduğu ilişkidir. Yine de bahsedilen model, bu emegın sadece bir boyutunu açıklayabilir; çünkü “Maddi olmayan dijital emegın öteki yüzü insani ilişki ve etkileşimdeki duygulanımsal emektir” (Hardt ve Negri, 2001, s. 305).

Görüleceği üzere emegın serüveninde farklı bir durak olan dijital emek, emek kuşatmasında saldırı altındadır. Zaten “sermaye, metaları ve metaların ucuzlaştırılması yoluyla bizzat işçinin kendisini ucuzlaştırmak için, emegın üretkenliğini yükseltmeye yönelik işsel bir dürtüye ve devamlı bir eğilime sahiptir” (Marx, 1990, s. 436-437).

Dijital Emek ve Biyopolitika İlişkisi

Foucault'nun iktidar tipolojisinde üç tür iktidar yer almaktadır. Gücünü din ve doğadan alan ve itaat ile itiraf üzerine kurulan pastoral iktidar, tanrı tarafından yönetilenlere yani “sürü”ye “çoban” olarak gönderilmiş bir iktidardır. Cezaların, işlenen suçun karşılığı olmadığı ve suçu önleyemediği anlaşılınca iktidar, bireyi disiplin altına almak adına hapisane, tımarhane, hastane, okul, kışla gibi mekânları araçsallaştırmıştır. Bu iktidar tipine disiplinci iktidar denilmektedir. Son olarak Foucault, disiplin mekanizmalarıyla birlikte artık nüfusun yaşam koşulları üzerinden inşa edilen biyoiktidardan bahsetmektedir. Bu iktidar, birey üzerinden nüfusun yaşam koşullarına müdahaleyi hedefleyerek yaşam koşullarını iyileştirmiş, bununla birlikte bilgi-iktidar sarkacını genişletip toplumu denetlemiştir. Foucault, bu iktidar tipini ve onun gerçekleştirdiği politikaları şu şekilde tanımlamaktadır (2007, s. 102-103):

“Somutta, yaşam üzerindeki bu iktidar, XVII. yüzyıldan itibaren belli başlı iki biçimde gelişti; bu biçimler birer karşı sav değildirler; daha çok bir ara bağıntı kümesinin birbirine bağıladığı iki gelişim kutbu oluştururlar. Kutuplardan biri ve anlaşıldığına göre ilk oluşanı, bir makine olarak ele alınan bedeni merkeze almıştır: Bu bedenin terbiyesi, yeteneklerinin arttırılması, güçlerinin ortaya çıkarılması, yararlılığıyla itaatkarlığın koşut gelişmesi, etkili ve ekonomik denetim sistemleriyle bütünleşmesi, bütün bunlar disiplinleri şekillendiren iktidar yöntemleriyle sağlanmıştır: insan bedeninin anatomo-politikası. Biraz daha geç, yani XVIII. yüzyıl ortasında oluşan iki kutup, tür-bedeni, canlı varlığın mekaniğinin etkisinde olan ve biyolojik süreçlerin dayanağını oluşturan bedeni merkeze almıştır: Bollaşma, doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyi, yaşam süresi ve bunları etkileyebilecek tüm koşullar önem kazanmıştır; bunların sorumluluğunun yüklenilmesi bir dizi müdahale ve düzenleyici denetim yoluyla gerçekleşir: İşte bu da nüfusun biyopolitikasıdır.”

Foucault biyoiktidar ve onun biyopolitikasından bahsederken çok geniş bir uyarılma alanını işaret etmektedir. Nüfusun denetimi ekonomiden siyasete, sosyo-kültürel çevreden askeri alanlara, teknolojiyen sağlığa birçok alanı kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Nüfusun yaşam koşullarını iyileştirmek adına devamlılığı gereken üretimin denetlenmesi, bir diğer biyoiktidar sorunu haline gelmiştir. Denetim ve disiplin, üretim süreçleri üzerine, dolayısıyla dijital emeğe yoğunlaşmıştır

“Disiplinlerin tarihsel anı, ne yalnızca insan bedeninin vasıflarının artmasını ne de bu bedenin boyunduruk altına alınmasının pekiştirilmesini hedef alan andır; aksine onu mekanizma içerisinde yararlı olduğu kadar itaatkar, itaatkar olduğu kadar da yararlı hale getiren bir ilişkiyi oluşturan insan bedeni sanatının doğduğu andır” (Foucault, 1979, s. 137-138). Böylece ortaya çıkan “iktidar mekaniği” veyahut başka bir deyişle “politik anatomi”, “yalnızca onlardan istenenleri yapmaları için değil, aynı zamanda canlarının istedikleri gibi davranabilecekleri, onların belirlediği hız ve etkinliğe göre belirlenen tekniklerle iş görebilmeleri için başkalarının bedenlerinin nasıl gasp edileceğini betimler. Böylelikle disiplin, tabi olmuş/özneleştirilmiş ve üzerinde çalışılmış bedenler, ‘itaatkar bedenler’ üretir” (Foucault, 1979, s. 138).

Gilles Deleuze, Foucault’nun yaklaşımına “hapishane” metaforundan yola çıkarak ulaşmış, bu nedenle fiziksel mekânın belirleyiciliğini dile getirmiştir. Deleuze’a göre artık disiplin toplumlarından söz edilemez; çünkü disiplinlerin dayandığı kurumlar krizdedir. Foucault için benzer unsurlar olan hapishane, fabrika, okul gibi kapatma kurumları, çeşitli reformlarla kurtarılmaya çalışılsa da, aslında işlevlerini yitirmişlerdir. Bu nedenle “Disiplin toplumları, şimdiden artık olmadığımız, olmayı bıraktığımız şeydir” ve “Disiplin toplumlarının yerini alacak olan denetim toplumlarıdır” (2006, s. 199). Hardt ve Negri de bu yolu izleyerek siyasal-ekonomik çözümlenmelerini inşa etmeye çalışırlar. Onlara göre

“İktidar artık doğrudan beyinleri (iletişim sistemleri, enformasyon ağları vb. içinde) ve bedenleri (refah sistemleri, gözetim altındaki etkinlikler vb. içinde) yaşama duygusundan ve yaratma arzusundan otonom bir yabancılaşma durumuna getirerek örgütleyen mekanizmayla çalışır” (2001, s. 47-48).

Biyopolitikanın saldırısına maruz kalan dijital emek, hem işverenler hem de iktidar tarafından gözetlenip, denetlenmektedir. Bu duruma her saniye izlenen elektronik ayak izleri, mail trafiği, araçlarda yer alan gps sistemleri, cep telefonu görüşmeleri ve işlemleri gösterilebilir.

Biyopolitika bağlamında, sermayenin üretimi her zamankinden daha fazla toplumsal hayatın yeniden üretimiyle birleşir; dolayısıyla üretici, yeniden üretici ve üretici olmayan emek arasındaki ayrımları savunmak her zamankinden daha zorlaşır. Emek, ister maddi ya da maddi olmayan emek, ister kafa ya da kol emeği olsun, toplumsal hayatı üretir ve yeniden

üretir ve bu süreçte sermaye tarafından sömürülür. Biyopolitik bağlamda üretimle yeniden üretim arasında zaman içinde ayrımın ortadan kalkması da bir kez daha zaman ve değer in ortak ölçülemezliğine ışık tutar (Hardt ve Negri, 2001, s. 403).

Foucault'ya göre "insan sermayesi", ekonomik olarak henüz keşfedilmemiş yeni bir "toprağı", bir "madeni" işaret eder. İnsan sermayesi temel olarak iki süreci içerir. İlki, "ekonomik analizin daha önce keşfedilmemiş bir alana doğru genişlemesi"; ikincisiyse "daha önce ekonomik olmadığı düşünülen bütün bir alanın katı bir ekonomik yoruma" tabi tutulmasıdır (2008, s. 219).

Biyoihtidar, kapitalizmin vazgeçilmez bir unsurudur. Bedenin üretim gücüne dönüştürülmesi, uysallaştırılması ve normalleştirilmesi gerekmektedir. Modernliğe giriş ile beraber yasalar yerine, normlar önem kazanır. Biyoihtidar, Foucault'nun "dispositif" olarak adlandırdığı söylemler, kurumlar, bilim, mimari biçimler, ahlaki önermeler gibi ince teknikler yoluyla bir normalizasyon toplumu oluşturur (2005, s. 18).

Görüleceği üzere bilişsel kapitalizmle dönüşen emek, dijital emek haline gelmiş, böylece kuşatılma yeni iletişim teknolojileri üzerinden gerçekleşmiştir. Nüfusun topyekûn kuşatılmasını amaçlayan biyopolitikada dijital emek, bir başka müdahale alanını oluşturmaktadır. Böylesine büyük bir kuşatmanın içinde oluşacak direniş ve kaçış alanlarının araştırılması, çalışmanın devamını oluşturmaktadır.

Heterotopya ve Mikropolitika Mümkün Mü?

Heterotopya, öznenin kimi mekânlarda etrafındaki nesnelere ve yaşadığı 'an'dan alışageldiği anlamı çıkartamaması ve bu bağlamda kendisini rahatsız edici bir durum içerisinde hissetmesi olarak açıklanabilir de özünde mekânsal bir kavramdır (Öztepe, 2008, s. 21). Foucault'nun ortaya attığı bu kavramın gündelik hayata ve sanata tezahürlerinden sonra heterotopya artık, anatomiden gelen köklerinden ayrıştırılarak, hem sosyal hem de mekânsal bir tabana taşınmıştır (Hetherington, 2003'ten akt. Dede, 2010, s. 15). Bireyin ve kitlelerin, buldukları ortamdan ya da baskıdan, şiddetten ya da iktidardan kaçışları bir kaçış alanı olarak da tanımlanabilir. Her alanda gözetlenen, denetlenen dijital emekte de heterotopyalar oluşturulabilir. Mesai saatleri içinde oynanan oyunlar, arkadaş ve aile bireyleriyle gerçekleştirilen yazışmalar, sosyal medya gibi alanlarda geçirilen zamanlar buna örnek olarak gösterilebilir.

Foucault (2005, s. 294) kendisini heterotopyaya vardiyan yaşayan ve yaşanılan mekânı şöyle tanımlar:

“İçinde yaşadığımız, bizi kendimize çeken, özellikle yaşamımızın, zamanımızın ve tarihimizin erozyona uğradığı mekân, bizi kemiren ve aşındıran bu mekân, heterojen bir mekândır. Başka deyişle, içinde bireylerin ve şeylerin yerleştirilebileceği bir tür boşluk içinde yaşamıyoruz. Işıl ışıl farklı renklerle boyalı bir boşluğun içinde yaşamıyoruz, birbirine asla indirgenemez olan ve asla üst üste konamayan mevkiler tanımlayan bir ilişkiler bütünü içinde yaşıyoruz.”

Foucault, ikincil bir mekân olan heterotopyayı; muhtemelen bütün kültürlerde, bütün uygarlıklarda gerçek ve fiili olan, toplumun kurumlaşmasında yer alan ve karşı-mevki türleri olan, fiilen gerçekleşmiş ütopya türleri yerler olarak görür. Kültürün içinde yer alan tüm diğer gerçek durumlar bu unsurların içinde hem temsil edilir hem de tartışılır ve tersine çevrilir. Fiili olarak bir yere yerleştirilebilir olsalar da bütün yerlerin dışında olan yer çeşitleridir. Bu yerler, yansıttıkları ve sözünü ettikleri tüm mevkilerden kesinlikle farklı olduklarından, bu mekânlar ütopyalara karşıt olarak heterotopya olarak tanımlamaktadır. Heterotopyaların, ütopya tanımından en kritik farklılığı ise bu devasallığı ve kapsayıcılığı reddetmesidir (İğci, 2015, s. 88). İçsel dürtülerle, bireysel olarak da ortaya çıkabilir. Toplumları kapsayan ütopyanın tersine heterotopyada soyutluk, heterojenlik, bireysellik ve zamansızlık vardır. Üretim sürecinde dijital emeğiyle var olan birey, kendi kaçış mekânını ve ortamlarını oluşturabilir.

Foucault’ya göre, her kültürün, toplumun tarihinde heterotopya vardır. Bireyin ve toplumun varlığı bu durumu değişmez kılmaktadır. Toplulukların farklılıkları, farklı yaşantıların, giysilerin, geleneklerin varlığı heterotopyaları çok ve çeşitli kılmaktadırlar. Bu nedenle tek ve evrensel bir heterotopyanın bulunduğunu söylemek zordur. Bu fikirden yola çıkarak heterotopik mekânları altı ilke altında toplar (akt. Dede, 2010, s. 77-79):

1- “Kriz heterotopyaları, kişiler arası kriz durumunda bulunduğu düşünülen bireyler için ayrılmış ya da hazırlanmış mekânlar için söylenmiş bir heterotopya biçimidir. Örnek olarak periyot dönemindeki kadınlar, hamile kadınlar, yaşlılar gibi toplumun düzenini bozan, çevresiyle kriz içerisindeki, öteki insanları ya da kutsallıkları nedeniyle dışlanmış yasak yerleri gösterilebilir. Yatılı okullar, erkeklerin askerlik görevleri gibi erkeklerin deneyimlerini başka yerde ve karmaşık ilişkiler içerisinde yaşamaları nedeniyle heterotopik olan bu heterotopyalar varlıklarını sürdürmektedirler. Dinlenme evleri, psikiyatri klinikleri, hapisaneler ve hatta huzurevleri diğer örneklerdir (Foucault, 2005, s. 65).

2- Heterotopyaların işlev görme biçimlerinin tarihsel olarak farklılık arz edebileceği üzerine kurulmuştur (Nalçaoğlu, 2002, s. 130). Örneğin 18.yy’a kadar kentin ortasında bulunan mezarlıklar, geçirdiği tarihsel değişimler sonucu, insanın kendi dışındaki ötekiliyi uzakta tutma ve dışlaması ile birlikte kentin dışına taşınmışlardır (Foucault, 2005, s. 67).

3- Heterotopyaların birbiriyle ilişkisiz birçok mekânı tek ve gerçek bir mekânda bir araya getirdiğinden bahsedilir. Tiyatro, kapalı veya açık bir mekânda sahne aracılığıyla içinde bulunulan mekândan bağımsız, birbirinden farklı mekânları ve zamanları, art arda seyirciye sunar. Sinemadaki dörtgen mekânda ise birey iki boyutlu ekrandaki görüntüleri, üç boyutlu mekân içerisinde algılamaktadır (Foucault, 2005, s. 69).

4- Foucault zamanı biriktiren heterotopyaları şu şekilde açıklamaktadır: “Her şeyi biriktirme fikri, bütün zamanları, bütün dönemleri, bütün biçimleri, bütün zevkleri bir yere kapama istenci, zamanın dışında yer alacak ve zamanın zarar veremeyeceği bir yer oluşturma fikri; tüm bunlar bizim modernliğimize aittir. Müze ve kütüphane, on dokuzuncu yüzyıl Batı kültürüne özgü heterotopyalardır” (2005, s. 299).

5- Heterotopyalar, beşinci ilkeye göre, dışa kapalı, kendi açılma kapanma mekanizmasını oluşturmuş izole mekânlardır. Hem tecrit ederler hem de nüfuz edilebilir kılabilirler. Giriş ve çıkış belirli kurallara bağlıdır. Orada hapishaneler ve askeri kışlalarda da olduğu gibi ya zorla kalırsınız ya da belli izinlerle, belirli kuralları, ritüelleri en başından kabul etmeniz gerekmektedir (Foucault, 2005, s. 71).

6- Foucault (2005, s. 75), heterotopyaların en önemli özelliklerinden biri olarak, diğer mekânlar ile kurduğu ilişki sonucu var olan düzenin tam tersi bir düzen oluşturabileceklerinden bahseder.”

Dijital emekteki heterotopyalara verilebilecek örnekler şu şekilde sıralanabilir:

- İş koşullarından bunalmış bireyin planlanmamış istifası (kriz heterotopyası),
- Çalışma ortamında bezdirme çalışmalarına maruz kalmış bireyin iş ortamından kendisini soyutlayıp yalnız çalışması,
- Dijital emeğini üretim sürecine dahil eden işçinin iş saatleri içerisinde dijital oyun, sohbet uygulamaları ve sosyal medya gibi mecralarda zaman harcaması,
- Çalışanın dijital emeğiyle oluşturduğu çalışmalarını arşivlemesi ve bir sonraki iş başvurusunda kullanması,
- Uzun mesai saatlerinde iş yerinden ayrılamama,
- İş yerine getirilen oyun konsolları ile iş yerini oyun alanı haline getirmek.

Kısaca heterotopya, zamanları ve fonksiyonları birbirlerine karıştırılan bir sıra uyumsuz yerleşmenin, farklılığı ve anormalliği yansıttığı heterojen mekânların ifadesidir (Polat ve Bilsel, 2006, s. 60). Dijital emekte heterotopya, planlanmış, hedeflenmiş iş yerinde farklılığın “anormalliğin” yeridir.

Dijital emekte bir diğer kaçış ve direniş odağı mikropolitikadır. 1968’de gerçekleşen öğrenci hareketlerinden önce iktidara karşı direnişin imkansızlığından bahseden Foucault, bu

olaylardan sonra fikirlerini değiştirmiş, bir direniş unsuru olarak mikropolitikayı ortaya atmıştır. Amacının çağdaş gerçeklik ve kendi hakkımızdaki analiz ve mücadele aygıtları yaratmak olduğunu söyleyen Foucault (2003, s. 184)'nun iktidara karşı öngördüğü direniş stratejisidir bu.

1968 Mayıs öğrenci ayaklanmalarında öğrenciler, üniversitelerdeki eğitim sistemini eleştirmiş ve bilginin tahakküm ve iktidar aracı olarak kullandığını vurgulamışlardır. Üniversiteyi baskıcı kapitalist toplumun mikrokozmu olarak analiz etmişlerdir. Dikkatleri bir bütün olarak sisteme çekmişlerdir. Öğrenciler ve işçiler tarafından yürütülen bu mücadeleler sayesinde Foucault ve diğer akademisyenler iktidar ve bilgi arasındaki bağlantıyı teorileştirmeye ve iktidarın mikrolojik kanallarda işlediğini görmeye başlamışlardır (Best ve Kellner, 1998, s. 41).

Mikropolitika dijital emeğe uyarlanmak istenirse şu şekillerde karşımıza çıkabilir:

- Yapılan üretimde gerekli olan işin geciktirilmesi,
- İşçi haklarını kapsayan yasalar dahilinde hareket edilmesi (mola ve benzeri gibi hakların usule uygun kullanılması ve dijital emeğin kesintiye uğratılması),
- Tazminat hakkının kullanılması,
- Bilgisayar programlarıyla yapılmış işlerin iş yeri cihazlarından silinmesi,
- Bilgisayarları bozacak faaliyetlerde bulunma,
- İş için yapılan proje ve üretim dosyalarına virüs bulaştırma gibi.

Mikropolitika mücadelenin yerelleşmesini ifade eder. Çünkü iktidar her yerde olduğundan ona karşı verilecek mücadelenin de her yerde olması, lokalleşmesi gerekir. İktidar bir ağ olduğundan yerleşmiş mücadelenin tüm ağ üzerinde etkileri olur. Mücadele yatay düzlemde, dizi şeklinde bir noktadan diğerine olabilir (Sheridan, 2005, s. 137).

Dijital emekte de direniş ve kaçış birey temelli gibi görülse de çalışanların birliğiyle güçlenebilir. Daha geniş kitleleri ve alanları kapsayan direniş, daha büyük etkiler ve sonuçları ortaya çıkarabilir. Foucault, en umulmadık yerlerde dahi iktidarın işleyiş stratejilerini ve mekanizmalarını deşifre ederek direniş için politik perspektif sunmaya ve yeni mecralar açmaya çalışır. Uygulamada bunun peşinden gitmesi gereken dijital emeğin sahipleridir.

Foucault'nun "toplumu düzene sokmanın rasyonel bir aracı" olarak tanımladığı gözetim, kapitalist sistem içinde fabrika ve bunun gibi üretim alanlarında işçilerin sermaye ve sahipleri adına disipline edilmeleri için vardır (Dolgun, 2008, s. 77). Günümüzde yeni iletişim teknolojileriyle değişen üretim biçiminde fabrikasyon üretim gerilese de büro ve ofislerde işçilerin kullandığı bütün dijital unsurlar dijital emeğin gözetimi için yapılandırılmıştır.

Üretimin düzenli işlemesi ve karın maksimizasyonu için örgütlenen dijital gözetim, dijital emekte heterotopya ve mikropolitika oluşturma potansiyeline darbe vurmaktadır.

Foucault, gözetimin modern sosyal kurumların uyguladığı, yaşamının düzenlenmiş ve belirlenmiş bir şekilde sürmesini garanti eden, disipline edici uygulamalar serisi olduğunu söyler (Dolgun, 2008, s. 105). Emek üzerine yoğunlaşan gözetim de emeğin denetlenmesinde, sermaye için sorun olarak görülen kaçış ve direniş unsurlarının yok edilmesinde kullanılan bir dizi silsiledir.

Weber, gözetimin; en ince ayrıntıya kadar işçi bilgilerini kayıt etme ve dosyalama işlevi sağlama amacına dikkat çekmektedir (Sucu, 2011, s. 127). Dijital emekte iş işleyişi kapsamında yapılan bütün çalışmalar, dijital arşivlerde kayıt altına alınmaktadır. En küçük iş aksaklığı, acil müdahale görmekte işçi emeği üzerinden köşeye sıkıştırılmaktadır.

Lyon (1994, s. 129-130) iş yerindeki elektronik gözetimin daha yaygın ve baskın hale geldiğini ve hatta iş yeriyle sınırlı kalmadığını belirtir. Klavyeleri başındaki veri girişi yapan çalışanların ve şirketlerinin bulunduğu ülke dışındaki çalışanların çalışmalarının dahi izlenmesi mümkündür. İşe girdikten sonra çalışanların iş yerlerine girebilmek için kartlar ve bazı durumlarda biyometrik güvenlik sistemleri ve elektronik olarak kayda alınan parmak izleri, retinal örüntüler veya ses testleri kullanmaya başlamıştır. Barkodlama teknikleri, işverenlerin maaş ödemeleri ve verimliliğin ölçülebilmesi için çalışma günlerini sistematik bir şekilde çalışma saatlerine bölebilmelerini sağlamıştır. Bu ve benzeri aygıtlar işin zamanlamasının ve konumlamasının takip edilmesine ve manipüle edilmesine yardım etmiştir. İşçilerin nerede bulduklarının yönetime bildirilmesine sağlanmıştır. Bununla birlikte, işin gidişatı ve kalitesi de elektronik izlemeye tabi tutulabilir. Tuşa basma hesabı böyle bir otomatik gözetime örnek gösterilebilir. Yine veri güvenliği sistemleri, satış rakamlarının denetimleri, telefon operatörleri ve telefon konuşmaları ile diğer tüm iletişimlerin kontrolü, bu tür gözetim tekniklerine örnek teşkil eder. Dolayısıyla gözetim, üretim aktivitelerinin mevkilerine el atmakla kalmamış, tüm ofisler ve restoran ve taksi şirketleri gibi alanlara da uzanmıştır.

Böylece adeta denetim içerisine hapsedilen dijital emeğin hareket alanı kısıtlanmıştır. İşçiler yalnızca üretim amaçları doğrultusunda serbestlik kazanmış, “esnek” üretim sınırsız ve katı bir denetim ve disiplini doğurmuştur. Heterotopya ve mikropolitika, dijital emekte adeta bir ütopya olarak görülebilir.

Disiplin toplumu yerini denetim toplumuna bırakmıştır. Fabrika gibi kapatma kurumlarının yaşadığı kriz, disiplin rollerinin tüm topluma dağıtılmasıyla, baskı tarzlarının

bireylerce sağlam biçimde benimsenmesiyle aşılmaya çalışılmaktadır. Kapatarak denetlemenin yerini, enformasyonelliğin olanak verdiği parolalar, şifreler, veriler almıştır (Deleuze, 2001, s. 142). Zira denetim toplumları, bilgisayar aracılığı ile işler: “şu an önemli olan bariyer değil, fakat - yasal ya da yasal olmayan - her kişinin yerini izleyen ve evrensel değişimi etkileyen bilgisayardır” (Lyon, 2006, s. 41-42). Yaşamın tüm alanlarına kanalize olan denetim üretim araçları üzerine de örgütlenmiştir. Dijitalleşen retim sürecinde denetimin hedefi dijital emek olmuştur.

“Gözetim, kapitalist düzende yeni iktidar ilişkilerini biçimlendiren devlet ve sermaye gruplarının iktidarlarını güçlendirmektedir.” (Habermas, 2002). “Kapitalist sistem, geleneksel toplumlarda çoğu kez emekleri üzerinde çok daha büyük ölçüde denetim sahibi olan işçileri disipline etmenin yeni yollarını uygulamaya sokmuştur.” (Lyon, 1994, s. 55).

Enformasyon teknolojilerinin gelişiminin çalışma kavramının kendisini ve işgücü piyasalarını önemli ölçüde etkilediğini görüyoruz. Teknolojik gelişmelerin çalışma kavramı üzerindeki etkisi, kaydedilecek ve depolanacak, sistematize edilecek verilerin işlenmesi amacıyla bilgisayar kullanımına hâkim çalışanlara ihtiyaç duyulmasıdır. Bu da enformasyon teknolojilerinin merkezde olduğu yeni bir tür vasıfsız büro ya da bilgi işçisi yaratmış ve tıpkı sanayi işçileri gibi bilgi işçileri arasında yoğun bir yabancılaşma yaşanmasını tetiklemiştir. Bunun sebebi, bilgisayarların çalışanların faaliyetlerini eşgüdümlü hale getirmesi (Lyon, 1994, s. 56).

İş yerinde elektronik gözetim uygulamaları arasında çalışanların elektronik postalarının ve sohbetlerinin izlenmesi, telefonlarının dinlenmesi, iş yeri dışında bulunmaları durumunda GPS ya da diğer teknolojilerle nerede olduklarının izlenmesi, internette hangi sayfalara girildiğinin izlenmesi, video sistemiyle iş yerinin izlenmesi, klavyelerin izlenmesi, çalışanların biyometrik akıllı kartları kullanmalarının zorunlu kılınması gibi yöntemler bulunmaktadır (Binark, 2012, s. 53).

Uluslararası alışma rgt’nün (ILO) 1993 yılında iş yerindeki yeni gözetim teknolojileri üzerine yayımladığı çalışmada ise gözetim teknolojilerinin kullanılmasının temel insan haklarını ve itibarını ihlal etmekte olduğu, bu konudaki gerekli özenin yerine getirilmemesinin yanı sıra yerel yasaların yarattığı boşluklardan yararlanıldığı, iş yerinde gerçekleştirilen gözetim alanının çalışanların özel yaşamını da izlemeye kadar genişlediği, gözetimin işveren ve işçi arasında ayrımı daha da beslediği, gözetimin çalışanlar arasında ayrımcılığa neden olduğunu ve çalışanların bu durumun farkına varmasının çok zor olduğu belirtilmektedir (ILO, e.t. 19.03.2018).

Sonuç

İşçileri yeteneksiz ve yaratıcılıktan uzak olarak değerlendiren fordist üretim biçiminde, emek kas gücüne dayanmaktaydı. Bu üretimde anlayışında gözetim ve denetim işverenin işçiler üzerindeki gölgesi olan ustabaşları, işe giriş-çıkış saatlerinin kayıt altına alınması, günlük aktivitelerin (yemek yeme saatleri, mola saatleri gibi) önceden planlanması, iş yerinin bölümlenmesi ve bölümler arası geçişin düzenlenmesi gibi uygulamalarla gerçekleştirilmekteydi.

Özellikle 1980'li yıllardan itibaren hızla gelişen yeni iletişim teknolojilerinin hayatımıza etkisi, üretim anlayışında da görülmüştür. Kas gücüne dayalı emekten daha çok beyaz yakalı işçilerin emeğini ifade eden dijital emeğe geçiş yaşanmıştır. Bu emek tipinde fordist üretim biçiminin aksine işçi emeği gayri maddi bir hal almıştır. Böylece işçinin üzerinde hak iddia edeceği bir emek çıktısı ortadan kalkmıştır. Yaşamı tamamen kuşatıp nüfusu, yaşam olanaklarını iyileştirerek denetlemeyi hedefleyen biyoiktidar, dijital emek üzerine de biyopolitikalar gerçekleştirmektedir. İnsan sermayesinin öneminin devam ettiği günümüz üretim anlayışında hem sermayedarlar tarafından hem de üretimin bekası için çalışan biyoiktidar tarafından denetimin ortasında kalan dijital emek, adeta kuşatılmış bir haldedir.

Foucault tarafından ortaya atılan heterotopya ve mikropolitika, iktidara karşı kaçış ve direniş odaklarını ifade etmektedir. Mevcut mekândan farklı bir anlam taşıyan heterotopyada, bulunulan durum ve iktidardan kaçış vardır. Mikropolitika ise maruz kalınan iktidar politikalarına karşı yürütülen her türlü direnişi tanımlamaktadır.

Dijital emekte oluşabilecek heterotopya ve mikropolitika uygulamaları şu şekilde sıralanabilir:

- İstifa etmek,
- Bezdiriye maruz kalan bireyin yalnızlaşması,
- İş saatleri içerisinde dijital oyun, sohbet uygulamaları ve sosyal medya gibi mecralarda zaman harcaması,
- Çalışmaların arşivlemesi ve bir sonraki iş başvurusunda kullanılması,
- Fazla mesai saatlerinde iş yerinden ayrılamama,
- Oyun konsolları ile iş yerini oyun alanı haline getirmek,
- İşin geciktirilmesi,
- Mola ve benzeri gibi hakların usule uygun kullanılması ve dijital emeğin kesintiye uğratılması,

- Tazminat elde etme,
- İşlerin iş yeri cihazlarından silinmesi,
- Bilgisayarları bozacak faaliyetlerde bulunma,
- İş için yapılan proje ve üretim dosyalarına virüs bulaştırma gibi.

Bu potansiyel ve olanaklara karşın heterotopya ve mikropolitika oluşturma çabası dijital emek üzerine örgütlenen gözetim ve denetimle bertaraf edilmiştir. Dijital emeğin biyopolitika karşısındaki kaçış ve direniş odaklarını yok eden işveren uygulamaları ise şu şekilde sıralanabilir:

- Biyometrik güvenlik sistemleri,
- Parmak izi kullanılan bölüm geçişleri,
- Retinal uygulamalar ve ses testleri,
- Barkodlar,
- Maaş ve çalışma saatleri gibi örgütlenmiş süreçler,
- GPS ile kurulan uydu takip sistemleri,
- Klavye takip uygulamaları,
- Telefonların ve internette gezilen sitelerin takip edilmesi,
- İş yerlerini izleyen kameralar,
- Giriş ve çıkış için kullanılan çipli elektronik kartlar.

Kaynakça

- Aydoğanoglu, E. (2011). *Emek Sürecinin Dönüşümü*. Ankara: Kültür Sanat Sen Yayınları.
- Baudrillard, J. (2002). *Tüketim Toplumu*. (Keskin, F. ve Tural, N. Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. ve Lyon, D. (2016). *Akışkan Gözetim*. (Yılmaz, Ç. Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Beck, U. (2014). *Risk Toplumu*. (Doğan, B. Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Best, S. ve Kellner, D. (1998). *Postmodern Teori Eleştirel Sorgulamalar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Best, S. ve Kellner, D. (2000). *Postmodern Teori*. (Küçük, M. Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Binark, M. (2012). *Türkiye’de Dijital Gözetim*. İstanbul: Alternatif Bilişim Derneği Yayınevi.
- Boutang, Y. M. (2007). Cognitive Capitalism and Entrepreneurship. *Conference on Capitalism and Entrepreneurship*.
- Castells, M. (2005). *Çalışmanın ve İstihdamın Dönüşümü: Ağ İşçileri*. İşsizler ve Esnek Zamanlı Çalışanlar, Ağ Toplumunun Yükselişi içinde. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dede, G. (2010). Heterotopik Bir Mekân Olarak Tiyatro Sahnesi: Uyumsuz Tiyatro. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.
- Deleuze, G. (2001). Denetim Toplulukları Konusunda Bir Ek. (Baker, U. Çev.). *Birikim Dergisi*, Şubat - Mart Sayısı içinde (142-143).
- Deleuze, G. (2006). *Müzakareler*. (Uysal, İ. Çev.), İstanbul: Norgunk Yayınları.
- Dolgun, U. (2008). *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu: Küreselleşen Dünyada Gözetim: Toplumsal Denetim ve İktidar İlişkileri*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Fuchs, C. (2015). *Dijital Emek ve Karl Marx*. (Oğuz, S. ve Kalaycı, T. E. Çev.). Ankara: Notabene Bilişim Yayınları.
- Foucault, M. (1979) *Discipline and Punish*. (Sheridan, A. Çev.), New York: Vintage.
- Foucault, M. (2003). *İktidarın Gözü*. (Ergüden, I. Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2005). *Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2007). *Cinselliğin Tarihi*. (Tanrıöver, H. U. Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics*. (Burchell, G. Çev.). New York: Palgrave.

- Habermas, J. (2002). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*. (Bora, T. ve Sancar, M. Çev.), İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2001). *İmparatorluk*. (Yılmaz A. Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2004). *Çokluk*. (Yıldırım B. Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İğci, S. (2015). Postmodernist Kent ve Heterotopyalar, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.
- ILO (1993) Workers' Privacy Part II: Monitoring and Surveillance in the Workplace, Conditions of work digest, Volume 12 Number 1 1993, Geneva, International Labour Office, [http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/P/09921/09921\(12\).pdf](http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/P/09921/09921(12).pdf), (Erişim Tarihi: 19.03.2018).
- Lazzarato, M. (2005) *Maddi Olmayan Emek*. (Göbelez, S. ve Özer, S. Çev.), İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika içinde, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Lyon, D. (1994). *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lyon, D. (2006). *Gözetlenen Toplum*. (Soykan, G. Çev.), İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Marx, K. (1990). *Capital: A Critique of Political Economy*. London: Penguin Books.
- Nalçacıoğlu, H. (2002). Heterotopya, Koloni ve Öteki Mekânlar: Michel Foucault'nun Kısa Bir Metni Üzerine Düşünceler. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. Yıl 5, Sayı 19, s: 125-140, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Özgün, A. (2007). Kılçıksız Emek Yağsız Sermaye: Gayrı-maddi Emek Tartışması. *Birikim Dergisi*, Sayı: 217, s. 31-45.
- Öztepe, O. (2008). Bir Heterotopya Mekânı ve İki Şiiri: Kışla. *Taflan Dergisi*, Sayı: 5-6, s: 21-23, Hatay.
- Polat, E. ve Bilsel, G. (2006). Mimarinin ve Kentin Birlikte Planlanması'nda Farklılaşan Kavramlar Üzerine. *Planlama Dergisi*, Sayı: 38, Sf: 57-67, İstanbul: TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını.
- Saraçoğlu D. (2015). *Sömürünün Yeni ve "Sevimli" Yüzü: Dijital Emek*. Dijital Emek ve Karl Marx içinde (Fuchs, C. Ed.) Ankara: Notabene Bilişim.
- Sheridan, A. (2005). *The Will to Truth London and Routledge*. London and New York.
- Sucu, İ. (2011). Gözetim Toplumunun Karşı Ütopya Yüzü: İktidar Güçleri ve Ötekiler. *Atatürk Üniversitesi İletişim Dergisi*. 2, 125-140.

Saf, H.H. (2018) Dijital Emegın Biyopolitikası: Heterotopya ve Mikropolitika Mümkmn MÜ?. *Humanitas*, 6(12), 78-95

Toscano, A. (2007). From Pin Factories to Gold Farmers: Editorial Introduction to a Research Stream on Cognitive Capitalism, Immaterial Labour, and the General Intellect. *Historical Materialism* 15, pp: 3-11.

Vercellone, V. (2007). From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism. *Historical Materialism* 15, pp: 13-36.